

Régészeti horizontok populációgenetikai és nyelvészeti kapcsolatai*

Aligha túlzás azt állítani, hogy a tanulmány címében említett három tudományág, a régészet, a nyelvészet és az archeogenetika (vagy tágabb értelemben a bioarcheológia) nagyon jelentős változáson ment át az elmúlt bő negyedszázad során. E változások természetesen tükröződnek a magyar honfoglalás és államalapítás időszakáról alkotott tudásunkban is. Míg az 1970-es, '80-as és sok tekintetben a '90-es években is főbb vonalakban konszenzus alakult ki a magyarság eredete, vándorlása és az új hazában történt megtelepedése kapcsán (bár a fősdortól eltérő nézetek akkoriban is felbukkantak), szakmai viták inkább a kisebb-nagyobb súlyú részletkérdésekben alakultak ki. E diskurzusok résztvevői főként nyelvészek, történészek, régészek, s kisebb súllyal antropológusok voltak, de természetesen más tudományágak képviselői is megszólaltak bizonyos kérdésekben. A rendelkezésemre álló terjedelem nem elegendő arra, hogy a főbb csomópontokat akár vázlatosan is ismertessem. Régészként megmaradok az általam művelt tudományterület illetékességi körén belül, arra azonban igyekszem kitérni, hogy a társtudományok miként gyakoroltak s gyakorolnak ma is hatást a régészet módszertanára s kutatási hipotéziseire.

A korai magyar történet felderítésében a 19. századtól vezető szerepet játszott a nyelvészet. Már a legelsőként, 1834-ben múzeumba került honfoglalás kori sírleletek kapcsán felmerült, hogy hajdani tulajdonosuk lehetett az első birtokosa, egyben névadója a környező területeknek, s így JANKOVICH MIKLÓS el is nevezte őt Bene vitéznek (lásd az 1. ábrát).

A nyelvészet dominanciájának oka részben az volt, hogy az írott források látókörébe csak a 9. századtól került a magyarság, részben pedig az, hogy a régészeti leletek sokáig legfeljebb illusztrációs segédanyagként szerepeltek a tudományos munkák lapjain, időnként felvillantva a honfoglalás kori sírok tárgyi leletanyagának keleti párhuzamait. A régészeti leletek első összegzését a 19–20. század fordulóján HAMPEL JÓZSEF végezte, akinek megállapításai napjainkig hatnak a hazai és a nemzetközi régészetben és a társtudományok terén egyaránt.

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

HAMPEL csak a lóval, fegyverrel, ékszerekkel, rangjelző tárgyakkal és nemesfém ruhadíszekkel eltemetett férfiakat és nőket tekintette magyarnak, a szerény karkékszerekkel jellemzett sok száz síros temetőket viszont a helyben talált népesség hagyatékának tartotta, ily módon szlávokkal benépesítve az egész Kárpát-medencét (HAMPEL 1907). Talán ennél is fontosabb, hogy a 10–11. századi temetőket és leleteiket csoportokba osztotta (HAMPEL A = magyar, HAMPEL B = helyben talált, többnyire szláv). Ettől a kényszeres csoportokba sorolástól azóta sem képes maradéktalanul megszabadulni a régészet. HAMPEL felosztását részben korrigálta SZŐKE BÉLA (1954, 1962) az etnikai elkülönítést társadalmi rétegekre váltva, de a temetők csoportokba rendezésének módszere (vezető- és középréteg, köznép) nála is megmaradt.

1. ábra: Leletek a benepusztai sírból

Ezek ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a 11. századi Magyarország etnikai képének felvázolására a nyelvész KNEZSA ISTVÁN vállalkozott, főként névtani adatok alapján (1938). Az általa követett módszertanra, főként helynévi adatokra alapozva dolgozta ki nagyszabású történeti hipotéziseit GYÖRFFY GYÖRGY (1970). Véleménye szerint az Árpád-ház férfi tagjainak formáns nélküli személyneveiből képzett helynevek nemcsak a nemzetség férfi tagjainak „sétáló útjait” (a téli és a nyári szállás között vezető folyók melletti útvonalakat) jelölik ki, de a birtoklástörténet változásait is. Így lett például Szabolcsból trónvárományos herceg, a róla elnevezett hatalmas föld-favár építtetője, a nyíri-bihari dukátus ura, aki aztán fejedelmi rangra emelkedvén megörökölte elődje Duna-menti szállásváltó útvonalát (lásd a 2. ábrát). Trónörökösként ráadásul a 11. századi adatokból ismert, de a 10. század első felére visszavetített hercegség területén letelepített csatlakozott segédnép, a kabarok ura is volt. E komplexnek tűnő történeti és etnikai tabló nagy hatást gyakorolt az 1960-as, '80-as évek régészeti kutatásaira is. A gazdag leletanyagú Felső-Tisza-vidéki 10. századi temetőket a

kabarok hagyatékával azonosították, a lelőhelyeket pedig a (ma már tudjuk, hogy a 11. században épített) föld-favárakhoz mint uralmi központokhoz kapcsolták (DIENES 1961). Ezeket az erősségeket eredetileg nemzetségi központokként határozták meg (GYÖRFFY igyekezett mindenütt kimutatni okleveles és helynévi adatokra támaszkodva az összefoglaló nemzetségeket), amelyekből a keresztény királyság megszervezése során a királyi akarat a létrehozott megyék világi és egyházi központjait alkotta meg. Úgy tűnt, ezekhez a megállapításokhoz az antropológia is hozzá tudja tenni a maga építőköveit, az említett népeiséget a turanid, urali és pamíri rasszkomponensekkel jellemezve (LIPTÁK 1962).

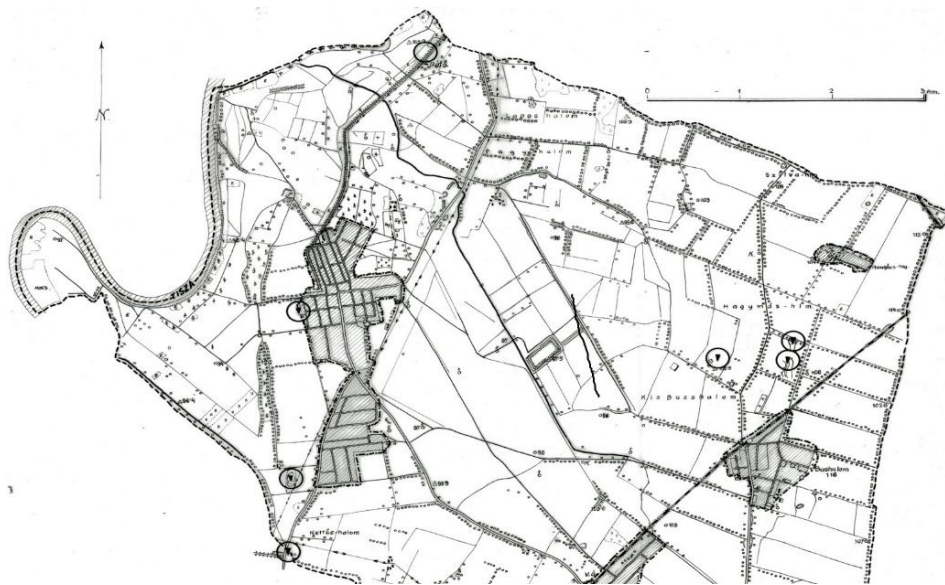

2. ábra: A szabolcsi föld-favár sáncai

E nagyszabású freskón az első repedések az 1970-es években jelentek meg. Az első komoly kritikát KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEKFÜ LÁSZLÓ „korai” helyneveinket érintő kutatásai jelentették (1973, 1974). Ezzel párhuzamosan a régészeti leletek GYÖRFFY hipotéziseihez igazodó értelmezésének problematikus volta is mind nyilvánvalóbbá vált, s ez a nagyvázsonyi konferenciákon kicsúcsosodott, azonban a továbblépés irányának kijelölése nélkül történt. A tudományos viták hatására a korszak vezető régész kutatója, DIENES ISTVÁN visszavonta a felső-tiszai gazdag temetők kabarokkal történő azonosítását (1986), s roppant tanulságos módszertani vitát folytatott a helynevek forrásértékével, illetve annak régészeti szempontú felhasználhatóságával kapcsolatban BÁLINT CSANÁDDal utóbbi kandidátusi értekezése kapcsán (DIENES–KRISTÓ 1978).

A fent elmondottakat Tiszaeszlár példájával szeretném illusztrálni. A település névadójaként feltételezett eszlár/oszlár népesség GYÖRFFY GYÖRGY szerint a kabarok egyik törzsét alkotta (1958: 87). A falu határából hat 10. századi és két 11. századi temetőt ismerünk, így már eleve kérdéses, hogy közülük melyik

lehetett az — egyébként elsőként csak 1220-ban említett — település névadója (TÓTH 2014: 18–64) (lásd a 3. ábrát).

3. ábra: 10. és 11. századi temetők Tiszaeszlár határából

Az egyes települések határait sem a 10., de többnyire még a 11. századból sem ismerjük. A későbbi oklevelek adatait pedig nem lehet automatikusan visszavetíteni e korai évszázadokra. Pontosan azért nem szabad, mert éppen a temetők elemzése során vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy a Kárpát-medence különböző régióinak a területén e két évszázad során többször is sor került népmozgásokra, áttelepítésekre vagy áttelepülésekre. Ennek következtében nem számolhatunk automatikusan sem a 10. századi települések, sem azok határának és nevének kontinuitásával a legtöbb területen. Speciális képzettség hiányában egy régésznek vagy történésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia. Az ilyen (nem kellően megalapozott bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak. Problémát okoz az is, hogy a régészet eszközeivel jelenleg nem lehet kimutatni olyan jelenségeket, amelyek meglétével nagyon is számolnunk kell e korszakban: nevezetesen azt, hogy adott esetben egy-egy település különböző családjai a település határában, egymáshoz közel egyidejűleg akár több kisebb, külön temetőt is nyithattak, más esetekben viszont a kisebb települések lakói egyetlen közös temetőben is örök nyugalomra helyezhették halottaikat. Ebből következik, hogy sem a temetők sírszáma, sem használati idejük hossza nem feltétlenül tükrözi az azokat használó közösségek (települések) lélekszámát, azok etnikumáról nem is beszélve. Természetesen azt

sem tudhatjuk, hogy az ismertté vált temetőkön kívül mennyi rejtőzik még felderítetlenül a földben. Végeredményben az elmondottak értelmében még egy viszonylag kis térségben is kockázatos összekapcsolni a temetőket és telepjelenségeket a korai írott forrásokban szereplő helynevekkel (BÁLINT 1978: 264–268).

Mindez oda vezetett, hogy a régész kollégák többsége az utóbbi évtizedekben elfordult a nyelvészettől: nem olvasnak e tudományág körébe tartozó szakirodalmat, s nem is ismerik annak új módszertani alapvetéseit és eredményeit. A régészek lassan elmaradoztak a nyelvészeti konferenciákról, és a folyamat fordítottja is igaz. Mindez azért is sajnálatos, mert mindkét tudományág lefolytatta, s folytatja napjainkban is a módszertani megújulást célzó vitákat. A nyelvészet részéről ennek kitűnő példája sok egyéb mellett HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA névtani kérdéseket taglaló összefoglalása (2016: 257–318), mely egyrészt meghaladta KNEZSA ISTVÁN megközelítéseit, másrészt megalapozott kritikával illetve KRISTÓ GYULA e tárgykörre alapozott történeti, etnikai rekonstrukcióit is. A régész BÁLINT CSANÁD pedig a leletanyag etnikai azonosíthatóságának problémakörét járta körül nagy alapossággal (2006).

E folyamattal párhuzamosan a honfoglalás és államalapítás kori régészet művelői is mind gyakrabban igyekeztek önállóan, a saját forrásaikra támaszkodva következtetéseket megfogalmazni. Ehhez egyrészt tisztázni kellett, hogy a rendelkezésre álló leletanyag mennyisége és minősége, vagyis forrásértéke mekkora. E munkának ma sem értünk a végére, használható adatsorral a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig és Garamig terjedő terület temetőinek és sírleleteinek az összesítését a mellékelt táblázat mutatja (RÉVÉSZ 2020) (lásd a 4. ábrát).

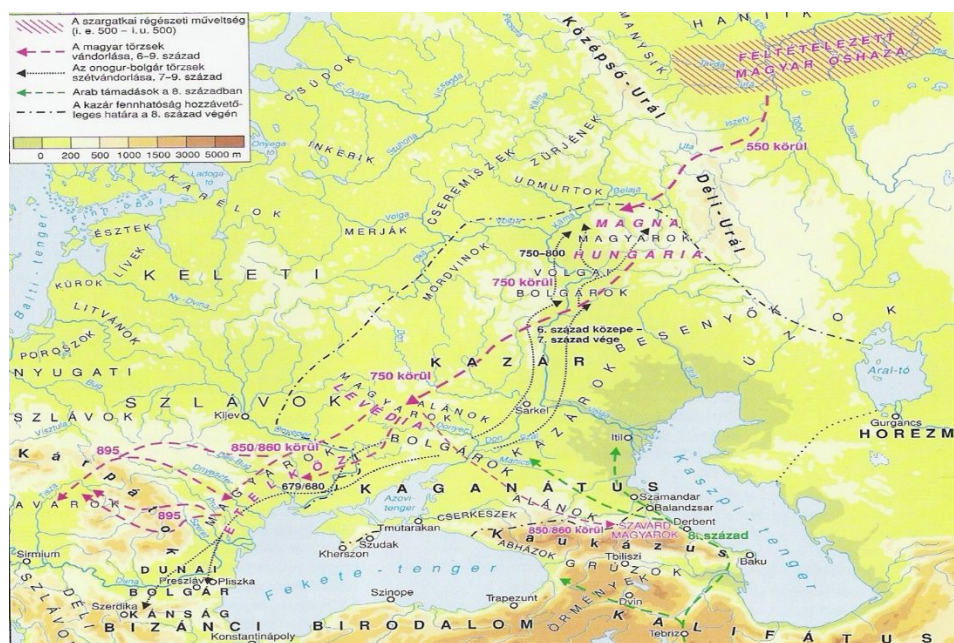
A vizsgált területről		
	Lelőhely	Sír
Vizsgált terület	878	21 482
I. Teljesen feltárt temető	41	3 349
ebből közöletlen	9	1 108
II. Legalább 70–75%-ban feltárt (az ásatók becslése alapján)	37	3 291
ebből közöletlen	6	1 013
III. Kisebb-nagyobb részletében, változatos szakmai színvonalon megmentett és dokumentált	793	14 842

4. ábra: 10–11. századi temetők a Keleti-Kárpátoktól a Garamig és a Dunáig

Azt is szükséges tisztázni, hogy e leletanyag milyen jellegű következtetések levonására ad lehetőséget. Melyek az erősségei és melyek a korlátai, egyáltalán

mi a régészet illetékességi köre? Az alábbiakban néhány kulcsfontosságú kérdésen keresztül szeretném illusztrálni a főbb csomópontokat.

A korai magyar történet (őstörténet) alapvető kérdése népünk eredete, származása és a jelenlegi hazájába történő vándorlása. A régészet oldaláról e téren nyelvészek generációinak, de főként HAJDÚ PÉTER munkásságára alapozva az 1970-es években FODOR ISTVÁN dolgozta ki azt a régészeti koncepciót, amely a Dél-Urál keleti oldalától (Tobol–Irtis–Isim folyók vidéke) elvezette a magyarok elődeit a Volga–Káma vidékéig (Magna Hungaria), majd onnan a Kazár Kagánátus fennhatósága alatt álló, a Don–Dnyec között elhelyezkedő Levédiáig (FODOR 1975) (lásd az 5. ábrát).

5. ábra: A magyarok eredete és vándorlásai (FODOR I. nyomán)

Hosszabb, 100-150 évesnek feltételezett ott tartózkodásuk idején a helyi bolgár-török népesség komoly kulturális és gazdasági hatást gyakorolt rájuk, melyeket régészeti hagyatékuk mellett a magyar nyelv kb. 400 török jövevényszava is tükröz. (Íráni kulturális és nyelvi hatások a magyarokat már korábban, a kései bronzkortól kezdve érthették.) Levédiából a kazár belháború eseményei következtében költözhetnek át a Dnyeper–Dnyeszter déli folyása mellett feltételezett Etelközbe, ahonnan végül a Kárpát-medencébe vezetett az útjuk. FODOR ISTVÁN koncepciója tehát igyekezett a nyelvészeti, történeti és régészeti forrásokat szinkronba hozni. Az alapvető problémát viszont az jelentette, hogy a feltételezett Etelköz területéről csak néhány, Levédiából pedig egyetlen sírleletet sem tudott elmélete

alátámasztására felhozni. Hasonló a helyzet a Dél-Urál környékével, s alig jobb Magna Hungariában. Ott ugyanis leginkább a magyarokkal kapcsolatba hozott Bolsije Tigani temetőre támaszkodott, amelyről időközben kiderült, hogy még a 10. században is használták, tehát leginkább a helyben maradt magyar csoportok hagyatéka lehet.

Az elmúlt közel két évtized során világossá vált, hogy e hipotézist számos részletében újra kell gondolni. TÜRK ATTILA anyaggyűjtései, valamint számos orosz, ukrán és moldáv régész kutatásai új szempontokat vetettek fel (lásd a 6. ábrát).

6. ábra: A magyarság vándorlása a 9. században (TÜRK A. nyomán)

Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a sűrűn lakott kazár törzsterületen, a Don–Donyec vidékén biztosan nem létezhetett Levédia (TÜRK 2021a, 2021b: 129–141). Viszont ha ez így volt, akkor a bolgár–török–magyar nyelvi érintkezésnek is új helyszínt kell keresni. Természetesen szóba jöhetne Magna Hungaria is, a volgai-bolgár szomszédságban lakó magyar törzsekkel. Csakhogy újabban felvetődött az is, hogy arra a területre csak a magyarság egy része húzódott fel, mégpedig a szamarai Volga-könyöknél sejtett Levédia területéről. Jelenleg a régészeti anyaggyűjtés nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy a Kárpát-medencei magyar leletanyaggal párhuzamba állítható leletek egyre gyarapodó száma a Dnyeper–Ingul–Ingulec folyók környékén kirajzolja a régészek által Szubbotca (orosz:

Szubbotyici) csoport néven jelölt területet, amely nagy valószínűség szerint Etelközzel azonosítható (lásd a 7. ábrát).

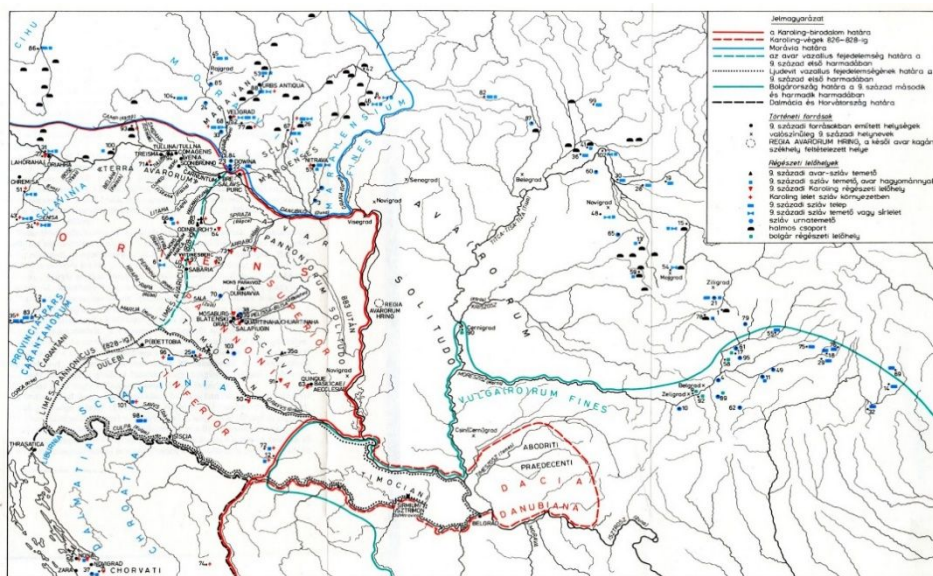

7. ábra: A szubbotci régészeti horizont lelőhelyei (TÜRK A. nyomán)

Mivel a Déli-Bug medencéjében ilyen temetőket nem találunk, legfeljebb szórványleleteket, kérdéses, hogy a Dnyeszter–Prut–Szeret környéki lelőhelyek Etelközt jelzik-e. Ukraán és moldáv régészek részéről ugyanis felvetődött, hogy az utóbbi terület a 940-es évekig a magyar fejedelmek fennhatósága alatt állt. Az viszont bizonyos, hogy Szamara környékén egyelőre kisebb számban, a Dél-Urál keleti oldalán viszont egyre nagyobb mennyiségben kerülnek elő olyan leletek, amelyek arra utalnak: e térség és a Kárpát-medencei magyarság kapcsolatai még a 10. században is intenzívek lehettek. Ehhez kapcsolódik egy nagyon fontos új szempont. Korábban a népvándorlás kori népek, s így a magyarság esetében is azt feltételezték, hogy az új hazába költözés során az egész népesség felkerekedett. A magyarok esetében tudtunk ugyan a Magna Hungaria területén maradtakról vagy a Perzsia határvidékére költözött szavárd magyarokról, de e tény nem kapott kellő figyelmet. Ma már régészeti és archeogenetikai adatok alapján nyilvánvaló, hogy ez a folyamat jóval összetettebb lehetett. Mindig voltak helyben maradó csoportok, s olyanok is, akik másfelé indultak. Az újonnan elfoglalt területek pedig soha nem voltak néptelenek, rendelkeztek helyi alaplakossággal. Ezek aztán keveredtek az újonnan érkezettekkel, majd az újabb költözés során e folyamat megismétlődött. Végső soron ki kell mondanunk: a Kárpát-medencébe érkező népesség messzemenően nem volt azonos azzal, amely a Dél-Urál vidékéről

indult: régészeti szempontból biztosan nem, s genetikai vonatkozásaiban sem. Hogy a nyelvi helyzet mi volt, annak megfogalmazására én nem vállalkozhatom.

Ezzel el is érkeztünk a honfoglalók és a Kárpát-medencében helyben talált népesség problémaköréhez. A régészeti leletek alapján bizonyos, hogy Nyugat-Dunántúlon a Karoling örgrófságok, a Kisalföld északi részén pedig Morávia etnikailag vegyes népességét találták (lásd a 8. ábrát).

8. ábra: A Kárpát-medence a 9. században (BÓNA I. nyomán)

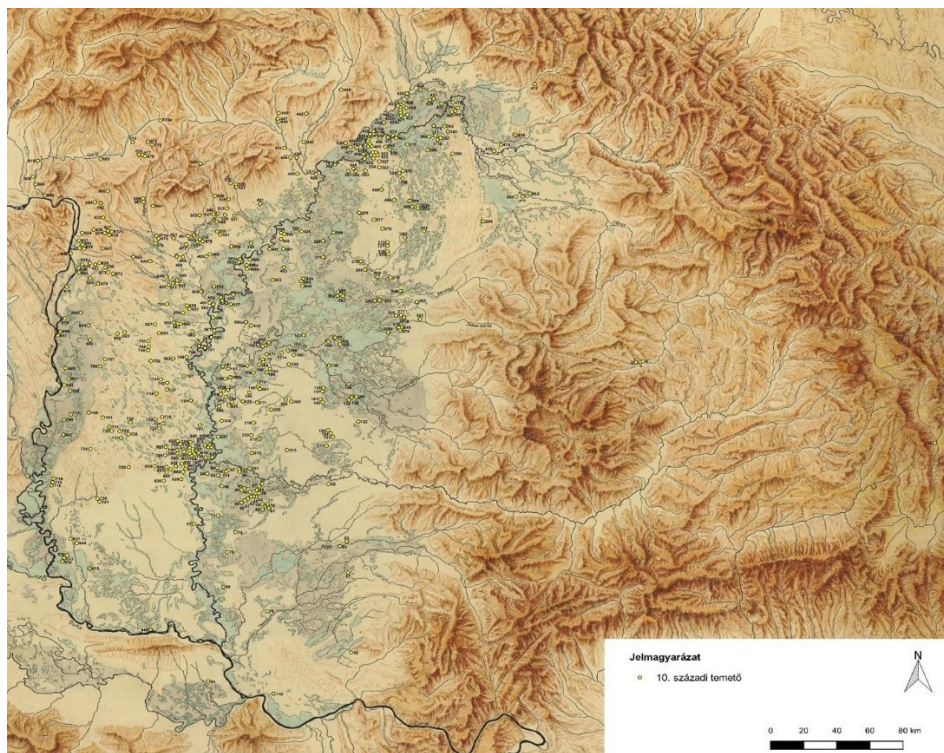
Kassa környékétől a Bodrogekön, Kárpátalján át Szilágyságig, majd tovább Kolozsvár környékéig szláv csoportok telepedtek meg. Szlávokkal, valamint avar maradványokkal számolhatunk Dél-Erdélyben is, Gyulafehérvár körzetében pedig bolgár fennhatósággal, valamint az Al-Duna vidékéről betelepedett bolgár-török, illetve bolgár-szláv csoportok hagyatéka mutatható ki. A történészek és a nyelvészek egy része által Csongrád környékén, sőt néha az egész Alföldön feltételezett bolgároknak azonban semmilyen régészeti nyoma nincs. A nyelvészet oldaláról ez azért is figyelemre méltó, mert a szlavisztika korábbi felfogása szerint ekkor kerültek a magyarba azok a szláv szavak, amelyek nazális magánhangzót tartalmaztak, de a szlávban denazalizáción estek keresztül (az újabb szlavisztikai kutatások azonban hosszabb ideig elnyúló változásnak tekintik ezt a folyamatot).

Kulcskérdés a Kárpát-medence központi területein, az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon a 8–9. század fordulóján a szervezetenként összeomlott Avar Kaganátus népeinek továbbélése. E téren eléggé szélsőséges álláspontok láttak napvilágot.

A régész BÓNA ISTVÁN leletek hiányában a külső csapások és a belháborúk miatt (1984: 340–342, 370–373), a történész GYÖRFFY GYÖRGY és a földrajztudós ZÓLYOMI BÁLINT pedig a szárazabb és melegebbé váló klíma nyomán kialakult szárazság következtében az avarság kipusztulásával számolt (1994: 13–37). Velük ellentétben LÁSZLÓ GYULA (1970: 161–190) éppen az avarok nagy tömegeinek továbbélésére alapozta a kettős honfoglalás elméletét. Hasonlóképpen foglalt állást a klasszika-filológus SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU (1993: 227–236) is (Avarum solitudines értelmezése).

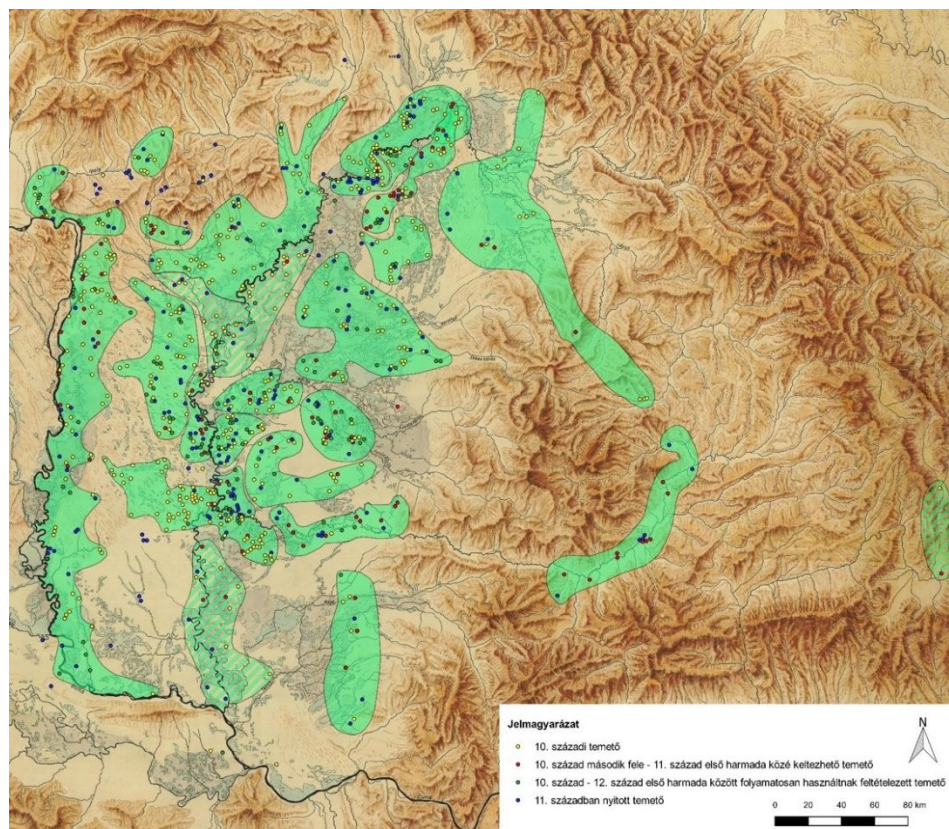
Ami a régészeti források megítélését illeti, a helyzetet napjainkban sajátos ketősség jellemzi. A településmaradványok publikációinak lapjain igen gyakran olvashatunk 8–9. századi, 8–10. századi, sőt 9–11. századi keltezéseket, ami a falvak folyamatos lakottságát mutatná e századokban. A nem csekély problémát az jelenti, hogy ilyen módon datálható temetőket egyáltalán nem ismerünk a tárgyalt területről. Még a nagy, sok száz vagy ezer síros avar temetők lezárultát is legfeljebb a 830–860-as évek közé teszik a kollégák. Néhány sír esetében a radiokarbon keltezés ugyan ad 9. század végi vagy 10. század eleji adatokat, de ahhoz sok száz mérési eredménynek kellene születnie, hogy tendenciaszerű folyamattal számolhassunk (SZENTHE–FARAGÓ–GÁLL 2024: 443–493). Be kell látnunk, hogy a régészet ez esetben még nem tudta átlépni a saját korlátait. Érdemes utalni arra is, hogy többen számolnak az avarok elszlávosodásával is. A peremterületeken ezt magam is elképzelhetőnek tartom, mert vannak régészeti jelei a két népesség keveredésének. Az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon azonban semmi nyomát nem látom e folyamatnak. E területen hiányoznak a 7–9. században a szlávokhoz köthető (másutt jól ismert) lelethorizont emlékei, így nem látjuk azt a népességet, amely az avarokat nyelvcserére készthette volna.

Ezzel elérkeztünk egy újabb kulcskérdéshez: a honfoglalók és a helyben talált népesség számarányának problémaköréhez (TAKÁCS 2006: 67–98). Az újonnan érkezettokről e tekintetben most csak röviden, a saját kutatásaim alapján annyit szeretnék megjegyezni, hogy viszonylag kis létszámúak (100 000 fő alattiak) lehettek. A 10. század első kétharmadában kis, 80-100 sírt ritkán meghaladó, többnyire csak néhány évtizedig használt temetőiket találjuk, s még az életmódjuknak megfelelő területeket sem tudták teljesen betelepíteni (lásd a 9. ábrát).

9. ábra: 10. századi temetők a Keleti-Kárpátoktól a Garamig és a Dunáig

A helyi népességgel eleinte ritkán keveredtek. Régészeti hagyatékuk erősen mozaikszerű, a temetők szerkezete, használati idejük hossza, a nemek aránya, a temetkezési szokások változatossága, a leletanyag összetételének gyakran nagy eltéréseket mutató jellegzetességei vegyes összetételű, kevert népességre utalnak. Mindezek összességükben egymástól egyre jobban megkülönböztethető területi csoportokat rajzolnak ki (RÉVÉSZ 2020) (lásd a 10. ábrát). Ezzel szemben a helyben találtak létszámát az archeogenetikusan jóval magasabbra becsülik, s úgy vélik, a két népesség aránya akár 1 : 10 is lehetett. Magam régész-ként a helyben talált lakosság ilyen tömegét nem látom. Ennél a kérdésnél érdemes röviden elidőzni.

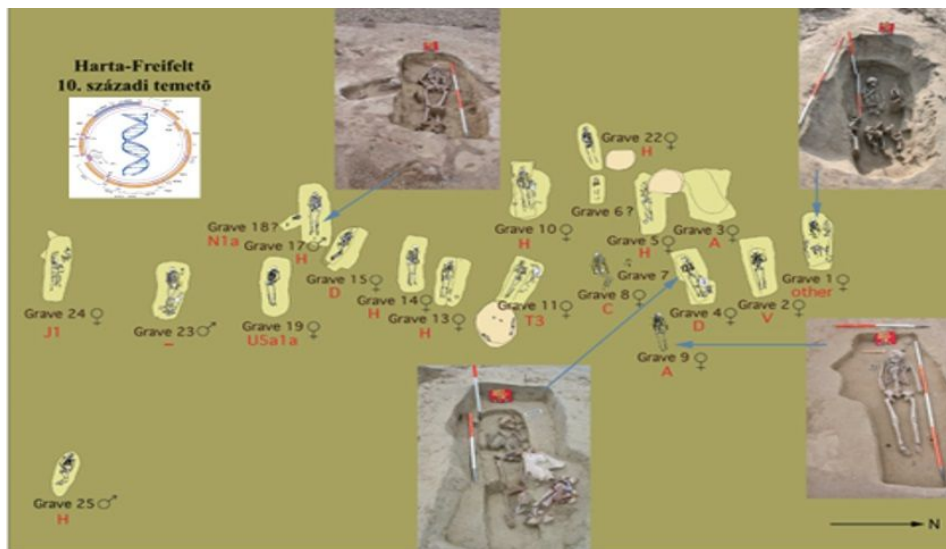
10. ábra: A 10–11. századi temetők regionális csoportjai

A genetikusok eleve két csoportra osztva vizsgálják a 10. századi csontvázaikat. Ennek eredményeként úgy vélik, hogy a vezető réteg temetőiben nyugvók között viszonylag magas azok száma, akik kelet-ázsiai géneket hordoznak. Kimutathatók kelet-uráli szájak is, s megtalálhatók a kelet-európai steppék népeinek a genetikai jellemzői is. A köznép viszont alig hordozott kelet-ázsiai komponenseket, zömmel kelet-európai és helyben talált népesség leszármazottainak tekinthetők (SZEIFERT et al. 2022: 33–74). Ezzel a megközelítéssel azonban több probléma is adódik nézetem szerint. Először is egy-egy temető többnyire nem azonosítható egy meghatározott társadalmi csoport hagyatékával. Utóbbi ugyanis jogi kategória, és régészeti eszközökkel csak korlátozott mértékben kutatható. Ráadásul egy-egy temetőben különböző társadalmi helyzetű és jogállású egyéneket temettek el, így azok hagyatéka nem azonosítható egyik vagy másik réteggel. Ezt az elméleti vitát a régészet már lefolytatta. (Ezért roppant káros a lelőhelyek csoportokba sorolása!) A másik gond, hogy mit nevezünk genetikailag helyi népességnek. Ma már köztudott, hogy a Kárpát-medencének már a bronzkortól fogva

volt egy alaplakossága, amelyet a minden irányból betelepülő újabb csoportok a történelem folyamán folyamatosan újabb és újabb elemekkel egészítettek ki. Az ő leszármazottaik sokszorosan nevet, identitást, nyelvet váltva a honfoglalást követően a magyar fejedelemség, majd királyság alkotóelemeivé váltak, sőt a genetikusok szerint a köznép zömét ők alkották. (Újabban, a hortobágy-árkusi temető genetikai elemzése kapcsán felmerült annak a lehetősége is, hogy a helyi népesség vezető rétegének egyes tagjai utat találtak a honfoglaló törzsi-nemzetségi arisztokrácia soraiba is, lásd SZENTHE–GÁLL 2022.) Visszatérve a köznép genetikai összetételének a problémájára, szeretném felhívni a figyelmet egy eddig teljességgel figyelmen kívül hagyott tényre. Etelköz területének, a dél-orosz és dél-ukrán steppének a népességtörténete számos vonásában hasonló volt a Kárpát-medencéhez. A bronzkori Jamnaja-kultúrától kezdve mindkét térségben jelen voltak a szkíta, szarmata, kelta elemek, a Fekete-tenger északi partvidékén a görög-római népesség, megszálltak ott a keleti germánok, onnan érkezett az avar kori népesség zöme, s megtalálhatók a szláv törzsek is. Az ő leszármazottaik az etelközi magyarok fennhatósága alá kerültek, s joggal feltételezhetjük, hogy velük együtt egy részük a Kárpát-medencébe költözött. Ebben az esetben azonban ők már a honfoglaló népesség soraiba tartoztak, anyagi kultúrájukat tekintve mindenképpen. Azt persze régészként nem tudhatom, hogy melyek voltak a nyelvi és identitásbeli jellemzőik. A 10. században azonban a régészet őket már honfoglalókként kezeli, a régészek felajánlják a csontjaikból vett mintákat elemzésre a genetikusoknak, akik pedig elemzéseikkel ki is mutatják azokból a helyi (Kárpát-medencei) népesség jellemzőit és magas számarányát (MAÁR et al. 2021: 281–309). S ekkor még nem is említettem azt, hogy a 10. században több más, keletről beköltöző hullámmal számolhatunk. Eleve a magyarokkal együtt érkeztek az ismeretlen összetételű kabar törzsek, majd a 10. század közepe után besenyő nemzetségek (Tonuzóba népe), Billa és Baks izmaelitái, s közülük egyiknek a leletanyagát sem tudtuk elkülöníteni a 10. század régészeti hagyatékán belül — tehát régészként őket is honfoglaló magyarként határozzuk meg.

E rövid eszmefuttatással arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy komoly veszélyeket rejt magában a genetikai eredmények túlzottan leegyszerűsített magyarázata. A magyar honfoglalás korának kutatásában az archeogenetika rövid, alig negyedszázados múltra tekint vissza. A kezdeti lépések BÁLINT CSANÁD és RASKÓ GYÖRGY vezetésével arra irányultak, hogy néhány temetőből kiválasztott néhány, reprezentatívnak megítélt sír vizsgálatával képet nyerhessünk a honfoglaló magyarság genetikai jellemzőinek és kapcsolatainak főbb vonásairól. E fiatal tudományág rohamléptekkel fejlődik, s folyamatosan meghaladja saját korábbi eredményeit. Ma már a teljes genomok vizsgálatával korábban soha nem remélt eredmények elérése vált lehetővé mind a populációgenetika, mind a filogenetika terén. A tágabb értelemben vett természettudományos

vizsgálati módszerek eredményeinek a használata nem lehet kérdéses a régészek számára. Sajnos anyagi korlátok miatt teljes temetők archeogenetikai vizsgálata csak ritkán történt meg, s azok is gazdag, legfeljebb 20 síros lelőhelyek voltak, amelyek aligha reprezentálhatták a teljes népességet (lásd a 11. ábrát).

11. ábra: Harta–Freifelt 10. századi temető (LANGÓ P. és MENDE B. nyomán)

A továbblépést a nagy sírszámú, akár több száz síros temetők minden egyénre kiterjedő vizsgálata jelentheti, ilyenre az avar korban már sor került, nagyon biztató eredményekkel. A rákócizfalvi temetőben nemcsak több generációra kiterjedő családi kapcsolatokat sikerült kimutatni, hanem az exogámiára utaló házassági kapcsolatokat, a helyi vezető család hatalmának a folyamatosságát vagy más közösségekkel történő kapcsolatok hálózatát is. A jövőben ezek kell, hogy az alapját képezzék azoknak a mikroregionális kutatásoknak, amelyekre építve a régészet kitörhet a temetők etnikai vagy társadalmi kategorizálása révén önmagára rakott bilincsekből. Régészként magam ezt az irányt szándékozom követni. Remélhetőleg a közeljövőben beszámolhatok a kutatások első eredményeiről a hódmezővásárhely-nagyszigeti 10–11. századi temető kapcsán. Számomra úgy tűnik, a regionalitás mint a tudományos megközelítés alappillére polgárjogot nyert a társ-tudományok terén is. Az archeogenetikai vizsgálatok esetében ezt fogalmazta meg BÁLINT CSANÁD (2018: 123), s a nyelvtörténeti, névtani kutatások kiindulópontjaként ugyanez a szempont vetődött fel (HOFFMANN–TÓTH 2016: 317–318). Aligha lehet véletlen, hogy a kutatómódszertan megújulásának egyik lehetséges módját egymástól függetlenül többen is így látjuk.

Irodalom

- BÁLINT CSANÁD 1978. Válasz Dienes Istvánnak. *Archeológiai Értesítő* 105: 264–268.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok* 140: 277–347.
- BÁLINT CSANÁD 2018. A történeti genetika történeti relevanciájáról. *Magyar Tudomány* 179: 115–125.
- BÓNA ISTVÁN 1984. A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: BARTHA ANTAL szerk., *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–373.
- DIENES ISTVÁN 1961. Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: ÉRI ISTVÁN szerk., *A kisvárdai vár története*. Kisvárdai Városi Tanács. 95–196, 199–204.
- DIENES ISTVÁN–KRISTÓ GYULA 1978. Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archeológiai Értesítő* 105: 107–129.
- DIENES ISTVÁN 1986. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei 2. In: ENTZ GÉZA szerk., *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 92–114.
- FODOR ISTVÁN 1975. Verecke híres útján... *A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Magyar história. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* 93: 12–87.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő* 97: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY–ZÓLYOMI BÁLINT 1994. A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest. 13–37.
- HAMPEL JÓZSEF 1907. *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2*. Acta Historica Szegediensis. Tomus 44., 48. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- LÁSZLÓ GYULA 1970. A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeológiai Értesítő* 97: 161–190.
- LIPTÁK PÁL 1962. *Embertan és emberszármazástan*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- MAÁR KITTI–VARGA GERGELY ISTVÁN–KOVÁCS BENCE–SCHÜTZ OSZKÁR–TIHANYI BALÁZS–NYERKI EMIL–RASKÓ ISTVÁN–PÁLFI GYÖRGY–MARÓTI ZOLTÁN–NEPÁRÁCZKI ENDRE–TÖRÖK TIBOR 2021. *A X–XI. századi Kárpát-medencei köznép*

- anyai vonalainak jellemzése archeogenetikai módszerekkel. A Magyarorsággutató Intézet Évkönyve. Budapest. 281–309.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Budapest–Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete–Magyar Nemzeti Múzeum.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1993. Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: LŐRINCZY GÁBOR szerk., *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30–december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 227–236.
- SZEIFERT BEA–TÜRK ATTILA–GERBER DÁNIEL–CSÁKY VERONIKA–LANGÓ PÉTER–SZTASHENKOV, DIMITRIJ A.–BOTALOV, SZERGEJ G.–SZITGYIKOV, AJRAT G.–ZELENKOV, ALEKSZANDR SZ.–MENDE BALÁZS GUSZTÁV–SZÉCSÉNYI-NAGY ANNA 2022. A korai magyar történelem régészeti és archeogenetikai kutatásának legfrissebb eredményei Nyugat-Szibériától a Középső-Volga vidékig. *Archaeologiai Értesítő* 147: 33–74.
- SZENTHE GERGELY–FARAGÓ NORBERT–GÁLL ERWIN 2023. Chronological problems of the 7th–10th-century AD Carpathian Basin in light of radiocarbon data. *Dissertationes Archaeologicae* 3/11: 443–493.
- SZENTHE GERGELY–GÁLL ERWIN 2022. *Hortobágy–Árkus kora középkor temetője*. Archaeologia Hungarica 52. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- SZŐKE BÉLA 1954. Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* 81: 119–137.
- SZŐKE BÉLA 1962. *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAKÁCS MIKLÓS 2006. Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiséggyűjteményéből* 1: 67–98.
- TÓTH ANIKÓ 2014. *A Nyíri Mezőség a 10–11. században*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Nemzeti Múzeum–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete–Martin Opitz Kiadó.
- TÜRK ATTILA 2021a. *A korai magyar történelem a régészet szemszögéből*. Habilitációs értekezés tézisei. Budapest, PPKE Régészettudományi Intézet.
- TÜRK ATTILA 2021b. A régészet szerepe és eredményei a korai magyar történelem kutatásában. *Magyar Tudomány* 18: 129–141.

Population-Genetic and Linguistic Relationships of Archaeological Horizons

Archaeology, linguistics, and archaeogenetics, or in a broader sense bioarchaeology, have undergone very significant changes over the past quarter century. From the nineteenth century onward, linguistics played a leading role in the study of early Hungarian history, and archaeologists sought to align their research results with linguistic data, or more often merely with linguistic hypotheses. I demonstrate the contradictions inherent in this approach through the example of the Oszlár or Eszlár population, assumed

to be of Kabar origin and regarded as a name-giving population, and the cemeteries from the tenth and eleventh centuries found near the settlement of Tiszaeszlár. At present, the results of linguistic, archaeological, and genetic research concerning the origin and migration of the Hungarians are difficult to reconcile. This applies to genetic composition, population size, the chronological frameworks of migrations, and the geographical locations of the areas they affected, as well as cultural and linguistic influences. Similarly problematic is the assessment of the relationship between the local population of the Carpathian Basin at the time and the conquering Hungarians, with regard to population size, genetic composition, and linguistic and cultural impacts. In this latter respect, independent regional studies can further progress in all three disciplines.